

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Het nationale bewustwordingsproces van de kleine Europese naties

Sas, Gerben

Citation

Sas, G. (1995). Het nationale bewustwordingsproces van de kleine Europese naties. *Leidschrift : De Natie Benaderd*, 11 (April), 41-49. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/72957>

Version: Not Applicable (or Unknown)
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/72957>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Het nationale bewustwordingsproces van de kleine Europese naties

Gerben Sas

Sinds de val van het communisme in 1989 staat 'de natie' weer volop in de belangstelling. De Tsjechische historicus Miroslav Hroch (verbonden aan de Kareluniversiteit in Praag) heeft zijn ideeën over het natievormingsproces in 1985 op papier gezet onder de titel *Social preconditions of national revival in Europe. A comparative analysis of the social composition of patriotic groups among the smaller European nations* (Cambridge 1985). Hij richt zich in dit werk op de fundamentele en doorslaggevende sociale relaties die van belang zijn voor de interpretatie van het natievormingsproces. De belangrijkste taak die hij zich hierbij stelt, is het bepalen van de maatschappelijke positie van de voorvechters van het nationale idee in de kleine Europese naties.

De grondslagen waarop Hroch zijn onderzoek baseert, zijn methoden en zijn interessegebied, wijken echter nogal af van die van de meeste onderzoekers van het natievormingsproces. In deze bespreking zal ik zijn bijzondere bijdrage aan dit proces behandelen. Tevens zal ik op basis van enkele recensies de voornaamste kritiekpunten op zijn werk naar voren brengen.¹

Hrochs boek bestaat uit vier delen. In het eerste deel zet hij zijn probleemstelling en de wijze waarop hij deze wil beantwoorden uiteen. Hierbij komt zijn bijzondere bijdrage aan het onderzoek naar het natievormingsproces het sterkst naar voren. In het volgende deel geeft hij een typologie van de nationale bewegingen in de kleine Europese naties en onderzoekt hij de sociale structuur van de verschillende nationale bewegingen. De resultaten van dit onderzoek onderwerpt hij in het derde deel aan een vergelijkende analyse. In het laatste deel formuleert hij zijn conclusies.

Hrochs grondslagen, methoden en interessegebied

Wat de grondslagen betreft waarop Hroch zijn onderzoek fundeert kunnen we de heel eigen en aparte kijk op het begrip 'natie' opmerken. Hroch weigert namelijk een subjectieve definitie van dit begrip te accepteren. De natie is dus geen produkt van nationaal bewustzijn, nationalisme, nationale wil of spirituele krachten, maar een objectieve realiteit. Dit objectieve karakter van de natie bepaalt hij echter niet aan de hand van gebruikelijke criteria als een gemeenschappelijke cultuur, geschiedenis, religie of taal. Hroch vindt dat wij bij het bestuderen van het natievormingsproces rekening moeten houden met de dynamiek van de sociale ontwikkelingen. De bovengenoemde criteria zijn hier volgens hem niet voor geschikt omdat ze zelf aan verandering onderhevig zijn.

Zijn vertrekpunt voor een meer vruchtbare benadering van het natiebegrif is de gedachte dat de positie van het individu in de samenleving niet kan worden gedefinieerd door het aan het licht brengen van zijn relaties met die samenleving. De natie als objectieve realiteit wordt gevormd door verschil-

lende sociale relaties waarvan de economische volgens Hroch de belangrijkste zijn.

Zijn opvattingen over de natie past hij ook toe op het natievormingsproces. Dit ziet hij als een sociaal proces, dat deel uitmaakt van de veranderingen die plaatsvonden tijdens de overgang van het feodale naar het kapitalistische produktiesysteem. Deze zienswijze biedt twee voordelen. Ten eerste is het zo mogelijk het natievormingsproces over een langere periode te bestuderen. Dit is interessant omdat er in de loop van de tijd nogal wat veranderingen in de sociale structuur van de naties hebben plaatsgevonden. Ten tweede maakt een dergelijke zienswijze het mogelijk de onderlinge uitwisselbaarheid van de verschillende relaties te bestuderen. Deze spelen namelijk soms een prominente rol bij de ene, maar een marginale rol bij de andere natie.

Een andere interessante bijdrage van Hroch aan de basisideeën van het natievormingsproces is zijn periodisering. Hij onderscheidt bij dit proces drie fasen, door hem A, B en C genoemd. Fase A is de beginfase van het nationale bewustzijn. Zij wordt gekenmerkt door een actieve interesse van een groep individuen - meestal intellectuelen - in de cultuur, geschiedenis en taal van een bepaalde etnische groep. In deze fase is er nog geen sprake van nationale agitatie. Deze begint pas in fase B als een etnische groep zich omvormt tot een natie. In deze fase ontstaan de nationale bewegingen die proberen hun nationale bewustzijn over te brengen op de andere leden van de etnische groep waartoe ze behoren. Vervolgens komt fase C waarin de nationale beweging een massaal karakter krijgt.

Hroch houdt zich in zijn boek vooral bezig met fase B. Fase B is volgens hem van groot belang omdat toen steeds meer mensen werden beïnvloed door nationale agitatie. Hierdoor nam hun nationaal bewustzijn toe en ontstonden uiteindelijk de moderne naties. Hij omschrijft fase B dan ook als het 'fermentatieproces van het nationale bewustzijn'.²

De bruikbaarheid van Hrochs periodisering blijkt wel uit het feit dat diverse onderzoekers deze hebben overgenomen.³ Zijn periodisering levert echter ook problemen op. Zo is de datering van de cesuren tussen de verschillende fasen nogal willekeurig. Bovendien is het onduidelijk in hoeverre een bepaalde fase een noodzakelijke voorwaarde is voor de daarop volgende. Verder wordt er geen rekening gehouden met het feit dat sommige nationale bewegingen van een massa- naar een elitfase gingen. Ten slotte kan er in dezelfde brede nationalistische stroom een massabeweging bestaan, die botst met tegelijkertijd bestaande meer culturele en elitaire vormen van patriotisme.⁴

Ook is er een teleologisch probleem. Al Hrochs argumenten zijn namelijk gebaseerd op de norm van een succesvolle voltooiing van het natievormingsproces. Het gevolg hiervan is dat het idee van de natie als een objectieve categorie zelfbevestigend wordt. Als alleen bepaalde maatschappijtypen de titel 'natie' kunnen krijgen, dan is immers een 'echte' nationale beweging alleen mogelijk in bepaalde maatschappijtypen. Aldus worden de gevallen waar het nationale bewustzijn zich ontwikkelde buiten dergelijke

maatschappijtypen, uitgesloten van beschouwing.⁵ Al met al heeft zijn onderzoek door het toepassen van een duidelijke maar strakke periodisering een nogal deterministisch karakter gekregen.

Bij de door Hroch gebruikte methodiek zijn twee zaken van belang. Ten eerste dat hij een marxistische aanpak bezigt waarmee hij zoekt naar algemene verbanden en wetten die het ontstaansproces van de natie beheersen. Dit blijkt al snel uit zijn inleiding waar woorden als 'bourgeoisie', 'eigendomsverhoudingen', 'kapitalisme', en 'klasse' gemeengoed zijn. In tegenstelling tot veel orthodox-marxistische historici, ontwijkt hij echter niet alle problemen omtrent het natievormingsproces door dit op een eclectische wijze te behandelen als de functie van een of ander klassebelang.⁶

Ten tweede is van belang, dat Hroch tijdens zijn onderzoek naar het ontstaan van de moderne natie, vrij strikt de hand houdt aan de vergelijkende methode. Bij het gebruik hiervan horen volgens hem vier eisen te worden gesteld: 1) de objecten die worden vergeleken moeten zo precies mogelijk worden gedefinieerd; 2) het doel van het toepassen van de vergelijkende methode moet van tevoren worden vastgesteld; 3) de analytische criteria voor de objecten die met elkaar worden vergeleken, moeten worden bepaald; 4) de relatie van de vergelijkende methode met de chronologie moet duidelijk zijn.

Hroch definieert het te vergelijken object als 'het ontstaansproces van de moderne natie uit een kleine, onderdrukte nationaliteit'. Hierdoor wordt duidelijk dat hij met homogene - en dus te vergelijken - objecten werkt. Het doel van zijn methode omschrijft hij als 'de interpretatie van de oorzakelijke relaties en de studie van de algemene kenmerken en de sociale determinanten van het ontstaansproces van de nationale beweging'.⁷

Bij het kiezen van de vergelijkingscriteria wijst Hroch erop dat deze op alle te vergelijken objecten toepasbaar moeten zijn. Bovendien moeten ze de sociale samenstelling van de nationale bewegingen weerspiegelen. *In concreto* kiest hij voor de criteria beroep, opleidingsniveau, plaats van herkomst en sociale afkomst van de aanhangers van de sociale bewegingen en de plaats waar zij hun activiteiten ontplooiden.

De verhouding met de chronologie bepaalt hij door het vergelijken van overeenkomstige historische situaties, die echter op verschillende plaatsen en tijdstippen plaatsvonden. Hier komt Hrochs sociaal-wetenschappelijke aanpak duidelijk naar voren; want dit is natuurlijk volkomen in strijd met de traditionele opvatting onder historici dat het historisch proces een verzameling van unieke en zich niet herhalende gebeurtenissen is.

Behalve vergelijkend gaat Hroch ook nogal kwantitatief te werk. Hij maakt gebruik van kwantitatieve technieken voor de analyse van de sociale structuur van de nationale bewegingen. Het voordeel hiervan is dat het mogelijk is verder te kijken dan (anti)nationale emoties. Bovendien kunnen *a priori* oordelen - waarmee wij maar al te vaak worden geconfronteerd bij de bestudering van het natievormingsproces - zo worden vermeden. Ook Hrochs interessegebied is interessant. In tegenstelling tot veel onderzoekers richt hij zich niet op de grote, maar op de kleine Europese naties. Hij doet dit omdat het volgens hem onmogelijk is een bevredigend beeld te scheppen van de

Europese geschiedenis, als wij ons beperken tot de staten die op het politieke vlak een dominante rol hebben gespeeld. Het adjectief dat hij aan de kleine naties meegeeft, is 'onderdrukt'. Hiermee bedoelt hij dat ze door een langdurige onderwerping aan een vreemde natie geen complete eigen sociale structuur (lees: eigen heersende klasse) hadden.

Het adjectief 'onderdrukt' roept echter vragen op: de betekenis ervan is erg relatief. Traditionele levensvormen, die door iedereen geaccepteerd waren, worden namelijk pas als onderdrukkend ervaren wanneer nieuwe ideeën over de organisatie van de samenleving voorhanden zijn. In zekere zin gaat Hrochs boek dan ook over de vraag hoe kleine naties zich ervan bewust werden dat ze werden onderdrukt. Maar op deze vraag geeft hij geen bevredigend antwoord.⁸

Zoals reeds gezegd, ziet Hroch natievorming als een sociaal proces dat deel uitmaakt van de veranderingen die plaatsvonden tijdens de overgang van het feodale naar het kapitalistische productiesysteem. Modelmatig verliep dit proces volgens hem als volgt: een nieuwe klasse (de derde stand) zette zich af tegen de heersende feodale klasse en riep zichzelf uit tot de vertegenwoordiger van de natie. In de daaropvolgende nieuwe burgermaatschappij werd het nationale bewustzijn een belangrijk deel van de identiteit van de mensen.

Dit model gaat volgens Hroch echter alleen op bij de heersende grote naties zoals de Engelse of Franse. Het is niet geldig bij etnische groepen die op het moment dat ze werden omgevormd tot moderne naties, onderworpen waren aan het bewind van een andere natie. Zijn criterium hierbij is dat de onderwerping reeds zo lang had geduurd dat deze een voor beide partijen structureel karakter had aangenomen. Door deze onderdrukking liep bij de kleine naties de ontwikkeling naar de bourgeois-samenleving niet parallel aan de opkomst van het nationale bewustzijn. Hier werden de oude heersende klassen vervangen door een bourgeoisie die etnisch niet-identiek was aan de bevolking. Hierdoor ontstonden in de kleine naties nationale bewegingen, die niet alleen tegen het *Ancien Régime*, maar ook tegen de nieuwe heersende klasse waren gericht.

Het grote belang van Hrochs gerichtheid op de kleine Europese naties heeft te maken met de rol die de staat heeft gespeeld in het natievormingsproces. Volgens een bekende opvatting is het immers zo dat: 'Nations do not make states (...) but the other way round.'⁹ Dit gaat echter alleen op voor grote staten met een lange ontstaansgeschiedenis zoals Frankrijk.¹⁰ Dankzij Hrochs werk wordt de onhoudbaarheid van deze these voor het natievormingsproces van de kleine Europese naties duidelijk zichtbaar. Hier is het namelijk niet zo dat staten naties maken, maar dat er zich dankzij de inspanningen van een nationale beweging een staat vormt. Hierbij moet wel worden aangetekend, dat het succes van veel nationale bewegingen in Oost-Europa minder te danken was aan hun inspanningen, dan aan het ineenstorten van de multi-nationale staten in dit gebied.¹¹

Een typologie van de nationale bewegingen in de kleine Europese naties

Voor het omschrijven van de nationale bewegingen heeft Hroch een interessante typologie ontwikkeld. Hiermee is hij erin geslaagd deze bewegingen preciezer te karakteriseren. De basis van zijn typologie bestaat uit een aantal belangrijke gebeurtenissen, te weten: 1) de overgang van fase A naar B; 2) de overgang van fase B naar C; 3) de voltooiing van het natievormingsproces; 4) de politieke revolutie van de bourgeoisie; 5) de Industriële Revolutie; 6) de opkomst van de georganiseerde arbeidersbeweging.

Bij het eerste type dat Hroch onderscheidt, begon de Industriële Revolutie vóór de bourgeois-revolutie en wel op een tijdstip waarop de nationale agitatie al was begonnen. De nationale beweging kreeg een massaal karakter gedurende of kort na de Industriële Revolutie. De opkomst van de georganiseerde arbeidersbeweging vond plaats na de vorming van de moderne natie. Hij noemt dit type geïntegreerd. Het tweede type wordt gekenmerkt door het feit dat de nationale agitatie vóór de politieke en de Industriële Revolutie begon. De overgang naar fase C werd echter vertraagd, zodat deze pas plaatsvond toen de arbeidersbewegingen zich al hadden georganiseerd. Hroch noemt dit het verlate type. Bij het derde type had de nationale beweging al een massaal karakter tijdens het *Ancien Régime*, dus vóór de vestiging van de kapitalistische orde. De overgang naar fase C werd in dit geval meestal begeleid door een gewapende opstand tegen de heersende natie en vormde een belangrijke stap in de richting van de bourgeois-maatschappij. Het natievormingsproces begon dus voor de politieke revolutie van de bourgeoisie en kon zelfs al zijn voltooid voor de Industriële Revolutie. Hroch noemt dit het opstandige type. Bij het vierde type begon de nationale agitatie pas onder de condities van de kapitalistische samenleving en het liberale constitutionele systeem. Dus na de Industriële Revolutie en de bourgeois-revolutie. Deze ontwikkeling had een desintegrerend effect op de nationale beweging, waardoor dit type niet of pas zeer laat in fase C terecht kwam. Hroch noemt dit dan ook het gedesintegreerde type.

Onder het geïntegreerde type plaatst Hroch de Tsjechische nationale beweging in Bohemen en die van de Noren en de Finnen. Die van de Esten ligt volgens hem op het grensgebied van het eerste en tweede type, terwijl die van de Litouwers en Slowaken duidelijk voorbeelden zijn van het verlate type. De Vlaamse nationale beweging valt volgens hem onder het gedesintegreerde type. Hij laat het opstandige type wegens gebrek aan materiaal buiten beschouwing, maar completeert zijn beeld met een analyse van de sociale structuur van de nationale beweging van de Deense minderheid in Sleeswijk.

Hroch leert ons dus, dat de normale, geïntegreerde weg naar het nationale bewustzijn wordt gekenmerkt door het feit dat de nationale agitatie tegelijkertijd met de Industriële Revolutie begon, en werd gevolgd door de introductie van het liberaal-constitutionalisme (Hrochs bourgeois-revolutie). Maar als de nationale agitatie begon na deze revoluties dan ontstond er geen massale nationale beweging. Natievorming bij een etnische groep slaagt dus niet als zij begint in een periode waarin de liberale, constitutionele garanties al

van kracht zijn. Maar waarom moet dit zo zijn? Als natievorming een produkt is van kapitalistische relaties, dan maakt het toch geen groot verschil of de nationale agitatie vóór of ná de introductie van politieke hervormingen begint. Zijn typologie suggereert dat de onafhankelijke variabele in het natievormingsproces niet de economische en sociale, maar de politieke relaties zijn.¹²

Hrochs vergelijkende analyse van de nationale bewegingen

In het derde deel van zijn boek vergelijkt Hroch de resultaten en conclusies van de hoofdstukken van het voorgaande deel met elkaar. Hij probeert daarbij het proportionele gewicht van en de rol gespeeld door de verschillende sociale groepen in fase B van het natievormingsproces vast te stellen.

Hroch richt zich hierbij op de heersende klassen van het *Ancien Régime*, de bourgeoisie, de handwerkslieden en de kleine ondernemers, de beamtten, de clerus, de leraren, de studenten en de boeren. Dankzij dit onderzoek is hij erin geslaagd enkele klassieke opvattingen over de sociale structuur van de nationale bewegingen te weerleggen: het succes van de activiteiten van de nationale bewegingen in fase B was volgens hem niet afhankelijk van de exclusieve participatie van een bepaalde sociale groep of een combinatie van enkele van deze groepen. Zijn conclusie is dat de meest actieve aanhangers van de nationale bewegingen deel uitmaakten van die groepen, waarbinnen het mogelijk en gebruikelijk was uit te stijgen boven de rangen van de onderdrukte nationaliteit.

Verder wil Hroch ook de meer algemene componenten van de sociale structuur van de nationale bewegingen analyseren. Hij doet dit op basis van algemene kenmerken die het mogelijk maken de sociale structuur van de nationale bewegingen te vergelijken met die van de maatschappij als geheel. De kenmerken die hij hiervoor gebruikt zijn: de sociale oorsprong van de patriotten en het type milieu waarin deze actief waren (ruraal of urbaan), hun welstand en de leeftijdsverhoudingen in de nationale bewegingen.

Op basis van deze vergelijkingen komt Hroch tot een tweetal conclusies. In gebieden waar de voortrekkers van de nationale bewegingen afkomstig waren van het platteland begon fase B merkbaar later. Verder concludeert hij dat in alle onderzochte gevallen de rijkste en armste delen van de bevolking niet of nauwelijks in de nationale bewegingen participeerden tijdens fase B.

Ten slotte probeert Hroch enkele vragen betreffende de territoriale structuur van de nationale bewegingen en de culturele, economische en sociale gevolgen daarvan te beantwoorden. Hij gaat daarbij weer op zoek naar objectieve relaties die invloed hadden op het al dan niet succesvol zijn van de nationale beweging. *In concreto* houdt hij zich bezig met de vraag hoe de geografische situatie was van de gebieden waar de nationale agitatie zich concentreerde, in vergelijking met het totale gebied dat werd bewoond door een onderdrukte etnische groep.

Hroch concludeert dat het niveau van de activiteiten van een nationale beweging niet afhankelijk was van de linguïstische homogeniteit van het

gebied waar deze zich ontwikkelden. Verder was het zo, dat de nationale agitatie in de onderzochte gebieden meestal plaatsvond in de meest produktieve en markt-georiënteerde gebieden. In het algemeen concludeert hij dat de nationale agitatie zich erg ongelijk verspreidde over de door de onderdrukte naties bewoonde gebieden. Zij was volgens hem het krachtigst in die gebieden, die een hoog niveau van sociale communicatie hadden.

Conclusies

Hroch is er in zijn werk in geslaagd via een comparatieve en kwantitatieve methode veel generalisaties over het natievormingsproces te ontcrachten. De interessantste resultaten van zijn studie beginnen echter daar waar een antwoord wordt gevonden op vragen die betrekking hebben op de wortels van de nationale beweging. Het belangrijkste resultaat van zijn onderzoek is dan ook dat hij er met de door hem gebruikte methodes in is geslaagd zijn aanvangshypothese te bevestigen. Deze ging ervan uit dat de oorsprong van de moderne natie en de geboorte van de nationale bewegingen niet hoofdzakelijk verklaard kunnen worden door de patriottische agitatie. Identieke vormen hiervan leidden namelijk tot zeer verschillende resultaten bij de onderzochte nationaliteiten en waren *an sich* nergens voldoende om de nationale beweging met succes fase C binnen te loodsen.

Verder concludeert Hroch dat de participatie van de boeren en de bourgeoisie in de nationale bewegingen een fundamentele voorwaarde was voor de opkomst van de moderne natie. Dit omdat er anders geen volledig afgeronde klassenstructuur ontstond. Deze was immers zo kenmerkend voor de kapitalistische samenleving en daarom onmisbaar voor de voltooiing van het natievormingsproces. Vanwege het belang van deze twee klassen probeert hij ze ten slotte nader te preciseren.

Ook gaat Hroch in zijn conclusie in op het belang van sociale communicatie en mobiliteit. Hij concludeert dat een hoge mate van sociale communicatie en mobiliteit een gunstige uitwerking had op de acceptatie van het patriottische programma in fase B van het natievormingsproces. Deze conclusie is volgens hem echter niets meer dan een werkhypothese en hij onderkent derhalve de noodzaak deze te verifiëren aan de hand van twee extreme situaties. Aan de ene kant één van een extreem laag en aan de andere kant één van een extreem hoog niveau van sociale communicatie en mobiliteit. Ten aanzien van deze uitersten concludeert hij dat de eerste leidt tot inertie van de nationale bewegingen terwijl de tweede een hoge mate van desintegratie oplevert.

Naast de sociale communicatie en mobiliteit komt Hroch in zijn conclusie nog met een derde factor, die een beslissende rol heeft gespeeld in het natievormingsproces. Het gaat hierbij om de botsing van materiële belangen. Belangenverschillen tussen sociale groepen, waarvan de leden waren verdeeld doordat zij behoorden tot verschillende naties, hadden namelijk een intensiverende werking op de nationale agitatie. Hij richt zijn aandacht hierbij

op de fundamentele tegenstellingen die kenmerkend waren voor de overgangperiode van de feodale naar de kapitalistische samenleving. De belangrijkste hiervan waren de antagonismen tussen de opkomende bourgeoisie en de oude feodale klasse en tussen deze klasse en de boeren. Het gaat erom in hoeverre deze belangentegenstellingen een integrerende rol speelden in de nationale bewegingen.

Wat het eerst antagonisme betreft, stelt Hroch vast dat het in fase B nauwelijks aanwezig was. Het ontbreken van een eigen bourgeoisie was immers het kenmerk van de incomplete klassenstructuur van de kleine naties tijdens de aanvangsperiode van de nationale agitatie. Het tweede was meer van belang doordat tijdens het *Ancien Régime* de feodale heren meestal tot de *ruling nation* en de boeren tot de onderdrukte natie behoorden.

Hroch geeft dus in een marxistisch kader precieze definities aan sociale groepen en klassenverhoudingen en een vergelijkingskader daarvoor. Verder heeft hij bruikbaar onderzoek verricht en op grond daarvan enkele waardevolle resultaten geleverd. Zijn boek is dan ook een goed voorbeeld van de wijze waarop Oosteuropese historici innovatief konden zijn op basis van een marxistische werkwijze.¹³

Maar toch zijn er meer zaken die overweging verdienen zoals de verschillende strategieën van de heersende naties. Waren deze gericht op assimilatie of niet? In het westelijke deel van het Habsburgse Rijk bijvoorbeeld veranderde de centrale overheid geleidelijk van positie om rekening te houden met de verschuivende balans tussen ondergeschikte en overheersende naties. In de oostelijke helft van het rijk daarentegen, steunde het centrale gezag de positie van de dominante Magyaren.

Het is moeilijk in te zien hoe het idee van een eenzijdige ontwikkelingsrichting, die bovendien is gebaseerd op een interne revolutie van de natie en de patriottische bewegingen, rekening kan houden met deze punten. De hamvraag is of deze elementen op een bevredigende wijze in zijn model kunnen worden ingepast.¹⁴ Enige scepsis blijft dus geboden bij Hrochs ideeën. Zijn nadruk op objectieve sociale relaties en een vaste toestand van de historische ontwikkeling zorgt weliswaar voor een hard model. Maar de hardheid is die van een procrustesbed.¹⁵

Noten:

1. Zie voor recensies: G. Stokes in *The American Historical Review* 91 (1986) 625-626 en J. Breuille in *The English Historical Review* 101 (1986) 446-449.
2. Miroslav Hroch, *Social preconditions of national revival in Europe. A comparative analysis of the social composition of patriotic groups among the smaller European nations* (Cambridge 1985) 23.
3. E.J. Hobsbawm, *Nations and nationalism since 1780. Programme, myth, reality* (Cambridge 1990) 4, 11, 12, 104 en 178.
4. Zie Breuille in zijn bespreking op pagina 448.
5. *Ibidem*.
6. *Ibidem*, 449.
7. Hroch, *Social preconditions of national revival in Europe*, 18 en 19.
8. Zie voor deze kritiek Stokes in zijn bespreking op pagina 625.
9. Hobsbawm, *Nations and nationalism*, 10.
10. Eugen Weber, *Peasants into Frenchmen. The modernization of rural France, 1870-1914* (Stanford 1976).
11. Zie Breuille in zijn bespreking op pagina 448.
12. Zie Stokes in zijn bespreking op pagina 625.
13. Zie Breuille in zijn bespreking op pagina 446 en 449.
14. *Ibidem*, 448 en 449.
15. *Ibidem*, 449.